

1) Friedrich Nietzsche

a) Inleiding

Wanneer men Karl Marx als één van de invloedrijkste personen voor de 20e eeuw op de terreinen van politiek en economie kan aanmerken, zo heeft een andere denker uit de 19e eeuw voor de toekomst zeker even veel invloed gehad op **de terreinen van de moraal en de religie**. Reeds met deze opmerking wordt duidelijk dat ook deze filosoof het praktische leven van de mensen de voornaamste plaats in zijn denken geeft: Friedrich Nietzsche. Wanneer hij in het jaar 1900 op de drempel van de 20^e eeuw sterft, heeft hij geschriften nagelaten die zowel qua stijl als ook qua zeggingskracht de lezers in geest en gevoel in beroering brengen. Zijn gedachten zijn tot op vandaag voor vele mensen '**steen des aanstoots**' geworden, en wel in de dubbele betekenis van het woord: als een steen die aan de ene kant een lawine van sympathie en instemming in het rollen heeft gebracht, als ook aan de andere kant een falanx van tegenstanders heeft gemobiliseerd zoals we dit maar zelden in de geschiedenis van de filosofie tegenkomen. Deze sterke scheiding van de geesten die niet beperkt blijft tot een kleine kring van intellectuelen, maar een algemene massabeweging op gang brengt, kan alleen gebeuren, wanneer gedachten via het verstand ook tot 'hart en nieren' van de mensen doordringen. Vele uitspraken in Nietzsche's werk kan een mens dan ook niet zonder commentaar ter zijde schuiven, maar 'dwingen' als het ware tot een reactie en stellingname. Daardoor ontstaat een breed debat in het volk, en zodoende eveneens nieuwe gedachten die op hun beurt weer reacties en tegenreacties oproepen. Op deze manier kan filosofisch gedachtengoed ook een massabeweging worden, die zowel het filosofisch gesprek voortdurend op gang kan houden als ook in individuele levensmaximes een vaste plaats in de vormgeving van het eigen leven kan verkrijgen. Of, sterk vereenvoudigd gezegd: filosofie wordt 'lifestyle', zonder de kenmerken van een wisselend modeverschijnsel. Of, nog sterker en provocerder gezegd: filosofie wordt 'godsdienst, met of zonder een god'. Tenslotte kunnen dan in de kracht van deze tot 'beweging' geworden filosofische denkpatronen tradities ontstaan die als bewuste en onbewuste vanzelfsprekendheden van generatie op generatie in woord en daad worden doorgegeven. Nietzsche's filosofie draagt potentieel deze kracht in zich. En getuige het feit dat grote denkers uit de 20^e eeuw als Heidegger, Jaspers, Adorno en

vele anderen zich genoodzaakt zagen eigen werken aan Nietzsche te besteden, bevestigt de draagwijdte van zijn filosofie. Ook een eenvoudige kijk bij voorbeeld in de catalogus van de bibliotheek van Rolduc geeft aan dat er meer dan 300 titels (boeken en artikelen) zich met leven en werk van Nietzsche bezig houden. Soms men enkele van die titels op, wordt reeds duidelijk hoe omstreven de filosofie van Nietzsche was en tot op heden is:

- Nietzsche der 'Atheïst' und 'Antichrist';
- Nietzsche als einde en als overgang;
- Nietzsche der falsche Prophet;
- Nietzsche der Sündenbock;
- Nietzsche als 'Verführer';
- Nietzsche: 'Caesar with the soul of Christ'
- Nietzsche als Mystiker;
- Nietzsche als Antimystiker;
- Nietzsche der aristokratische Rebell;
- Nietzsche: 'Kluizenaar zonder God';
- Nietzsche für Christen: eine Herausforderung;
- Nietzsche: wijsgeer van de voornaamheid;
- Nietzsche: Zerstörer oder Erneuerer des Christentums?

b) Kernpunten uit het leven van Friedrich Nietzsche

- geboren 1844 in Röcken (ca. 25 km ten Zuidwesten van Leipzig); vader was protestantse pastoor en stierf vroeg;
- studie van klassieke talen; reeds 1869 professor oude filologie in Basel;
- al in 1879 geëmeriteerd; altijd ziekelijk; rusteloos bestaan op vele plaatsen in de Alpen of ten zuiden ervan;
- vanaf 1889 geestelijke ontreding; wordt door moeder en zuster verpleegd en sterft 1900.
- Geschriften (keuze): 'De geboorte van de tragedie uit de geest van de muziek' (1872); 'Menschliches / Allzumenschliches' (1878/79); 'Morgenröde' (1881); 'De vrolijke wetenschap' (vanaf 1882); 'Aldus sprak Zarathustra' (1883);

‘Jenseits von Gut und Böse’ (1886); ‘Genealogie van de moraal’ (1887);
‘Götzen-Dämmerung’ (1889).

c) Nietzsche: tegen de moraal en voor het leven

“Er is geen ander middel om de filosofie weer tot aanzien te verheffen: men moet allereerst de moralisten ophangen. Zolang deze over geluk en deugd praten, overreden zij enkel de oude wijven tot filosofie. Dit begin is enigszins hilarisch; ik voeg er meteen de ernst aan toe: met dit boek wordt aan de moraal de oorlog verklaard [...]”

Nietzsche vecht tegen de moraal omdat zij het leven zou doden. De hele geschiedenis van de filosofie, en in het bijzonder van het christendom, is een strijd tegen het leven, tegen haar voorwaarde en haar waarde. De moraal leidt de filosofen om de tuin om in een betere wereld te geloven. Er is echter maar één wereld in tijd en ruimte en van vlees en bloed; daarom is het hele mens-zijn immoreel. Het leven berust op voorwaarden die immoreel zijn (bij voorbeeld: ‘het recht van de sterkste’, of: ‘survival of the fittest’). Daarom dus wijst het leven de moraal altijd al af, en het leven is nu eenmaal het enige wat werkelijk is. **Moraal is daarom fictie, onwaarheid, verloochening**; er bestaan geen morele fenomenen. En toch is Nietzsche niet zomaar een a-moralist, maar hij richt zich tegen een idealistische moraal, of tegen een gelukbrengende of een christelijke en een burgerlijke moraal. Daarentegen plaatst hij een moraal van het leven, wat hij met een beroemd gezegde aanduidt: **“Umwertung aller Werte” (“herwaardering van alle waarden”)**. En toch is het leven volgens Nietzsche niet enkel een doelloos biologisch proces. Wel is het leven niet – en hier geeft Nietzsche allereerst een negatief antwoord – dat wat wij ‘geluk’ noemen. Hij neemt afstand van het eudaimonisme (leer van het geluk) van Aristoteles of de Engelse utilitaristen, maar ook van de naastenliefde van het christendom en van alle zogenaamde ‘Milchseelen’ (‘melkzielen’): “Raad ik jullie de naastenliefde aan? Liever nog raad ik jullie de vlucht voor de naaste aan of de liefde tot de verste.” - Al het ‘gepraat’ over geluk, naastenliefde en medelijden stuit bij Nietzsche op dovemans oren of wordt lijnrecht afgewezen, want dit zijn alleen maar populaire instincten of het ‘grüne Weideglück’ (‘geluk van de groene weide’) van de grote massa. Als **positief antwoord op wat leven is**, horen we hem dan zeggen:

“Wat zijn onze waarde-schattingen en morele indelingen zelf waard? Wat is het doel van hun heerschappij? Voor wie? Met betrekking waarop? Antwoord: voor het leven. Maar wat is leven? Hier is een nieuw en bepalend begrip van ‘leven’ op zijn plaats. Mijn formule daarvoor luidt: leven is wil tot macht.” – In de **‘wil tot macht’** vindt Nietzsche een laatste en hoogste principe van alle waarde-indelingen. In zijn werk ‘Antichrist’ lezen wij: “Wat is goed? Alles, wat het gevoel ‘macht’, de wil tot macht, de macht zelf in de mens verheft. Wat is slecht? Alles wat uit zwakheid voortkomt [...]. Niet tevredenheid, maar meer macht; niet vrede, maar oorlog; niet deugd, maar doorzettingsvermogen. De zwakken en misvormden moeten ten onder gaan: de eerste zin van onze mensenliefde. En men moet hen daarbij nog helpen ook. Wat is schadelijker als een ondeugd? Het medelijden met alle misvormden en zwakken, het christendom.” – Zonder enige toelichting zouden wij bij deze uitspraken vandaag de dag meteen denken aan uitwerkingen van zo’n denken in de totalitaire heerschappijen van de 20^e eeuw, aan ‘volkerenmoord’, ‘holocaust’, ‘Gulag-archipel’ en ‘genocides’. Dat de voordenkens van deze praktijken deze en andere gedachten van Nietzsche hebben aangehaald als een intellectuele rechtvaardiging voor hun handelen, is een historisch feit. Toch zou dit een te eenvoudige toepassing zijn in richting van een zogenaamd **‘biologisme’** of **‘sociaal-darwinisme’**. Zoals zo vaak bij Nietzsche zijn ook deze uitspraken op het eerste gezicht angstaanjagend en weerzinwekkend. De interpretaties gaan dan ook ver uit elkaar: van ‘geest-gestoord’, via ‘haatdragend’, ‘volledig irreëel’ tot ‘ideologische scherpstrijper’. Dat hij al met al de gangbare moraal als een **‘slavenmoraal’** zag, heeft hij niet onder stoelen en banken gestoken, want de eigenlijke **‘moraal van de heersers’** (**‘Herrenmoral’**) werd door filosofie en vooral het christendom gevormd. De ‘Herrenmoral’ was bepaald door het gevoel van ‘trots’, ‘volheid’, ‘heerlijkheid’, ‘hardheid’ ‘geloof in zichzelf’, vijandschap tegen alles wat zelfeloosheid is enz. Daar tegenover staan de zwakken, de slaven, degenen die in het leven het onderspit hebben moeten delven. Zij hebben – volgens Nietzsche – een slavenopstand in de ontwikkeling van de moraal teweeg gebracht. Zij hadden immers gezien dat hun de kracht en macht van de sterken en voornamen voor altijd onbereikbaar zou blijven. Om nu zelf waardigheid en macht te verkrijgen hebben zij de aristocratische waarde-omschrijving van goed = voornaam = machtig = mooi = gelukkig = god-welgevallig als waardeloos en slecht geïnterpreteerd, en daarentegen hun eigen toestanden en alles wat hun verlichting zou kunnen brengen als het eigenlijk waardevolle en goede aangeprezen: lijden,

nederigheid, goedheid, medelijden, hartelijkheid, een warm gemoed, enz. Dit is de **mythe van de slavenopstand**: Degenen in ellende, zijn alleen de goeden; de armen, de oonmachtigen, de nederigen, de lijdenden, de zieken, terwijl de machtigen en sterken en voornamen in alle eeuwigheid de bozen en goddelozen zijn, die daarom ook in alle eeuwigheid verdoemd zullen worden. Met sterke bewoordingen heeft hij deze **overwinning van de slavenmoraal** geschetst: “Zien we de feiten in het oog: het volk heeft overwonnen – of ‘de slaven’ of ‘het gepeupel’ of ‘de kudde’ of hoe u het ook wilt noemen. Als het door de Joden is gebeurd, vooruit! Dan had nooit een volk een grotere wereldhistorische missie. ‘De Heren’ hebben afgedaan; de moraal van de gemene man heeft overwonnen. Men mag deze overwinning tevens een bloedvergiftiging noemen (want ze heeft de rassen met elkaar gemengd) – ik zal niet tegenspreken; ongetwijfeld is deze intoxicatie gelukt. De ‘verlossing’ van het menselijke geslacht is op een goede weg; alles wordt in toenemende mate ‘verjüdet’ of ‘verchristlicht’ of ‘verpöbelt.” (Geneal. I, 9). - Deze ‘herwaardering’ heeft Nietzsche zelf ‘ressentiment’ genoemd. Dit is de betekenis van de bewering dat er geen moraal bestaat, maar deze alleen als een fictie verzonnen is om het lot van de minderwaardigen dragelijker te maken; zodoende is echter het ware leven in een mythe verdraaid. Deze fout in de geschiedenis moet volgens Nietzsche ongedaan worden gemaakt. Hij geeft echter geen verklaring waarom de sterken en machtigen door de zwakken en nederigen zich zo om de tuin hebben laten leiden.

c) Nietzsche: tegen religie en christendom

Vanuit de oppositie tegen de moraal is het makkelijk te begrijpen dat Nietzsche juist in het **christendom zijn voornaamste tegenstander en vijand** zag. Want haar fundamentele begrippen van ‘liefde’, ‘medelijden’, ‘nederigheid’, ‘zelfeloosheid’, ‘offergeest’ enz. zijn uiteraard vertegenwoordigers van de slavenmoraal par excellence, en daarom tegen het leven: “De God aan het kruis is een vloek tegen het leven – en dus een aanwijzing om zich van hem te verlossen.” “De christelijke Kerk liet niets met haar bederven onaangeraakt; zij heeft van elke waarde een onwaarde gemaakt, van elke waarheid een leugen, van elke rechtschapenheid een lage zielstoestand.” (Antichrist, Afor.62) – Lijnrecht **tegenover Christus** plaatst Nietzsche dan ook vaak de **figuur van Dionysius**, deze god van het baccantische en

zelfgenoegzame leven, die dit met volle teugen en tegen alle weerstand in geniet. De mens die het christendom als voorbeeld voorhoudt is feitelijk een slappeling, die overwonnen dient te worden. Er moet een nieuwe mens komen, en na de dood van god, behoort aan hem de toekomst. Deze nieuwe mens is de “**Übermensch**”. Vol enthousiasme kan Nietzsche dan ook uitroepen: “Vooruit, vooruit! Jullie hogere mensen! Nu pas cirkelt de berg om de toekomstige mens. God stierf: nu willen wij dat de Übermensch moge leven [...]. De Übermensch ligt mij na aan het hart, hij is mijn een en al, en niet de mens, niet de naaste, niet de armoedige, niet de lijdende, niet de beste [...]. Wat ik aan de mens kan liefhebben dat is dat hij een overgang is en een ondergang.” (Zarathoestra IV, Vom höheren Menschen, 2;3). In zijn werk over ‘de genealogie van de moraal’ verhoopt Nietzsche de komst van deze Übermensch: “Ooit [...] moet hij toch komen, de verlossende mens [...], die aan de wereld haar doel teruggeeft, deze antichrist en antinihilist, deze overwinnaar van God en van het niets.” (Geneal. d. Moral, 2 Abh., Afor.24). – Maar: hij komt niet! Hier zien we weer hetzelfde beeld als op vele andere plaatsen: de eis wordt geformuleerd, de opgave gesteld, met telkens nieuwe woorden en formuleringen hoe mooi en groots dit alles wel niet zou zijn, maar daarbij blijft het dan ook steken. De **inhoud ontbreekt**, de inhoud die boven een puur biologisme en naturalisme uit zou gaan. **We weten niets van deze Übermensch**, behalve dan dat hij de huidige mens zou moeten vervangen. Maar wie alles zo vaag laat, die biedt dan ook aan anderen de mogelijkheid om deze leegte met eigen voorstellingen en wensen in te vullen, zij het dat dit idealistische, rassistische, idealistische, nationaalsocialistische, naturalistische voorstellingen zijn, of welke anderen dan ook. Zo wordt (en werd in de geschiedenis) dan een respectievelijke Übermensch gecreëerd volgens het eigen wensbeeld.

Soms heeft men in Nietzsche’s afkeer tegen het christendom ook een stiekem verlangen willen zien om een nieuw christendom in te richten, want tenslotte vindt hij zo nu en dan zelfs lovende woorden voor de ceremonieën van de kerkelijke cultus, de bijzondere plaats van de priester met zijn (sacramentele) machten, het sterke vasthouden aan een onverwoestbaar geloof, en vooral de hiërarchie van de katholieke Kerk, die indruk maakt als een vaste rangorde, een wil tot macht en een laatste stukje ‘Imperium Romanum’. Maar op de keper beschouwt zijn dit echter **willekeurige interpretaties van christelijke elementen** die hem goed van pas komen bij een krachtdadig en gewelddadig optreden van de Übermensch. De

fundamentele kernbelijdenis van het christendom zoals die in het 'credo' verwoord is, werd door Nietzsche te allen tijden krachtig bestreden. Het is ook hier zoals met vele uitspraken: er zijn talloze tegenstrijdigheden. Karl Jaspers heeft zeker niet volledig ongelijk wanneer hij zegt dat zowat bij elk woord van Nietzsche ook de tegenovergestelde bewering te vinden valt.

d) Nietzsche's kerngedachten in zijn werk 'Aldus sprak Zarathoestra'

Nietzsche laat in dit boek een fictieve figuur optreden, Zarathoestra, die met ongeveer 30 jaar zijn thuis verlaat en in het gebergte gaat om tien jaar in eenzaamheid te leven. Vervolgens stijgt hij – na de transfiguratie van zijn hart - van de berg naar beneden om de mensen zijn nu verworven wijsheid te leren. Op de weg naar beneden ontmoet hij een kluizenaar die denkt dat de mensen zijn geschenk niet zullen aannemen. Hij weet trouwens nog niets van de 'dood van god', maar Zarathoestra laat hem zijn godsgeloof. Op een marktplein nu treedt Zarathoestra op en leert de Übermensch, degene die de mens zal overwinnen – en de mens moet overwonnen worden. Maar deze taak vereist een nieuw ethos: "Ik bezweer u, mijn broeders, blijf trouw aan de aarde en geloof niet degenen, die u van bovenaardse verwachtingen spreken! Gifmengers zijn het, of zij het weten of niet. Levensverachtters zijn het, afstervenden en zelf vergiftigden, die de aarde moe is: dat zij heengaan!" - Z. eist van de toehoorders zichzelf achterwege te laten en de overgang naar de Übermensch voor te bereiden. Maar het volk lacht hem uit. Maar Z. gaat verder: "De mens is een koord, gespannen tussen dier en Übermensch." De mens moet de weg wagen, de weg verwijderd van het oude in richting van het nieuwe, de andere kant, maar het is een gevaarlijke weg boven de afgrond van het niets. Wanneer de mensen ook dit niet aanvaarden, wil hij nu hun trots prikkelen: wanneer zij de weg naar de Übermensch niet beginnen, dan zal de Décandence optreden en de zogenaamde 'laatste mens' laten opstaan. Deze laatste mens is de mens "die alles klein maakt." Hij vraagt: "Wat is liefde? Wat is schepping? Wat is verlangen? Wat is ster?" - Deze mens is volgens Z. de mens die niets anders verdient dan minachting en afwijzing, en Z. hoopt dat de mensen zo niet willen zijn, maar opeens roepen zij: "Geef ons deze laatste mens! Dan schenken wij aan jou de Übermensch." - Z. heeft de strijd verloren.

Conclusie

Al met al is Nietzsche geen doorsnee-figuur. Er zijn mensen die hebben beweerd dat hij **altijd al een ziekelijke geest** heeft gehad, en niet alleen de laatste 11 jaar van zijn leven. Vanuit deze ziekte zou dan ook zijn levenswerk niet serieus moeten worden genomen, en kan hij gerust in de literaire vergetelheid geraken. Er zijn anderen die hem hebben gezien als de **profeet van een post-christelijk en post-moreel tijdperk**, die een begin heeft gemaakt om de mensen eens voor ooit te bevrijden van hun zelfopgelegde godsdienstige en morele ballast. En er zijn weer anderen die hem als **de antichrist in persoon** hebben geschetst, die het theoretische fundament heeft gelegd voor de meest bloedige en wrede eeuw in de mensheidsgeschiedenis.

Welke van deze theorieën men ook de voorkeur geeft, het is zeker al té gemakkelijk om te zeggen dat men rondom het werk van Nietzsche veel te veel ophef heeft gemaakt, en dat de vele literatuur over hem zich alleen maar interessant wil voordoen en artistieke kunstvoorstelling wil zijn. Want, zowel op het vlak van de individuele menselijke geest als ook 'projectmatig' zijn de ideeën en gedachten van Nietzsche geen waanvoorstellingen die een mens of een projectgroep niet zou kunnen hebben of zou kunnen bedenken. Of wij het nu de 'duistere kant' van de mens willen noemen of zijn 'geheime gedachten', die iemand nooit heeft durven verder te denken, laat staan uit te spreken, Nietzsche raakt aan een dimensie van de menselijke geest die minstens in staat is het volledig tegenovergestelde te denken, van wat hij tot nu toe leeft en voor waar houdt. Dat wat velen niet durven te denken, en wat zij – als zij er toch een fractie van een seconde bij stil staan – (meestal intuïtief en terecht) meteen als waanzinnig of verwerpelijk afwijzen, heeft Nietzsche met een onbeschaamde en vaak irriterende vrijpostigheid zomaar de wereld in geslingerd. Vele van zijn uitspraken lijken op voetstappen van een dinosaurius die – waar hij zijn stappen zet – niets achterlaat dan vernieling, woestijn en wildernis. Niet voor niets is Nietzsche dan ook de geschiedenis van de filosofie ingegaan als de **filosoof van het nihilisme**: niets laat hij staan, en niets bouwt hij op. De methode van de 'verbrande aarde'. Deze **'wil tot het niets'** schrijft hij ook aan elke mens toe. In zijn laatste, misschien wel oorspronkelijkste boek 'de genealogie van de moraal'

geeft hij hiervan de som op de proef: “Je kunt je eenvoudig niet ontveinzen **waarvan** al dat vanuit het ascetisch ideaal georiënteerde willen in werkelijkheid de uitdrukking is: die haat tegen het menselijke, en te meer tegen het dierlijke, en te meer tegen het stoffelijke, die afschuw van de zinnen, van de rede, die angst voor geluk en schoonheid, dat verlangen om te ontsnappen aan ieder schijn, verandering, wording dood, iedere wens, ieder verlangen zelve – dit alles betekent, dat moeten we durven te begrijpen, een **wil tot het niets**, een afkeer aan het leven, een protest tegen de fundamenteelste premissen van het leven, maar intussen blijft het een wil! [...] En, om tot slot nog te herhalen wat ik in het begin al zei: de mens wil nog liever **het niets** willen, dan **niet** te willen.” - Wanneer men nu dan de geschiedenis van de mensheid van de laatste 120 jaar revue laat passeren, dan zijn er niet alleen totalitaire regimes met Nietzsche's gedachtengoed gaan lopen, maar hebben allerlei krachten in delen van de wereld een degelijk anti-morele en antigodsdienstige sfeer teweeg gebracht, die voor de ideeën van Nietzsche nauwelijks onderdoet. Voor een groot deel verborgen blijven daarbij nog ‘projecten’ die vooral via de weg van wetenschap en techniek of via de weg van de politiek het idee van een ‘wereldlijke wereld’ zonder moraal en religie of van de ‘Übermensch’ blijven koesteren.

Nietzsche is in zijn denken radicaal en extreem; hij schrikt er niet voor terug gedachten te formuleren die iedereen op het eerste gezicht choqueren. Sommige van deze gedachten worden als hamerslagen de ruimte in geslingerd; zij hoeven daarbij niet perse te voldoen aan een strikte of stringente logica, zoals we dat bij vele andere denkers gewend zijn. Niet zelden worden zij ook wel geuit met de intentie om te provoceren, om alle vastigheden, alle fundamenten waarop mensen hun leven bouwen bewust te ondermijnen. Soms lijkt het inderdaad erop dat hij het ondenkbare wil denken en ook uitspreken, en zelf op de loer ligt om te kijken of iemand het serieus neemt en deze woorden misschien in eigen leven in praktijk durft te brengen. Psychologisch speelt hem daarbij heel handig in de kaart dat mensen in hun eigen leven tegenslagen krijgen, en dat dezelfde mensen met het idee leven dat alles anders (wil zeggen: beter) had kunnen zijn als de omstandigheden van conventie, religie, moraal, opvoeding, leefomgeving anders waren geweest. Dan worden de ideeën van Nietzsche opeens aantrekkelijk, zonder er zich bewust van te zijn welke consequenties en nieuwe omstandigheden dat met zich mee zou brengen.

Al met al lijkt het erop alsof Nietzsche **het perfecte leven** zou willen hier op aarde. De vraag is of in zo'n wereld de mens eigenlijk wel een plaats zou mogen hebben; in ieder geval niet de mens zoals hij nu is en zoals hij geworden is, met zijn denken, cultuur, religie, gevoel en liefde. De wereld en het leven dat Nietzsche voor ogen staat lijkt eerder op een altijd wederkerend proces dat zonder meer en willekeurig **aan** de mens gebeurt, maar waarin hij zelf alstublieft noch met zijn denken noch met zijn emoties deel aan mag hebben. Nietzsche sprak dan ook van een '**amor fati**', een liefde tot het noodlot. Het is nog niet de slechtste keuze om daartegenover een wereld, een leven en de mens te plaatsen zoals die nu is en geworden is, juist met het denken, en de vele denkfouten, juist met zovele culturen die aan onze wereld charme en verwondering schenken, juist met de religie die een mens ook klein kan laten zijn, terwijl hij gewild en geliefd is, juist met de emoties die het leven kleur en afwisseling geven, juist met de liefde, die weliswaar niet volmaakt is, maar die het leven en de wereld überhaupt een zin geeft.